
KAKO JE MUSOLINI VLADAO ITALIJANSKIM ŽENAMA

VIKTORIJA DE GRACIJA

S engleskog prevela Slavica Miletić

Da bi se objasnio položaj italijanskih žena u Musolinijevoj diktaturi moraju se postaviti dva pitanja. Prvo, šta je bilo specifično fašističko u ugnjetavanju žena u međuratnoj Italiji? Drugo, šta takav odnos režima prema ženama otkriva o prirodi fašističke vladavine uopšte? Ovde želim sažeto da pokažem da je Musolinijeva diktatura bila jedna posebna i jasno izdvojena epizoda patrijarhalne vladavine. Fašistička patrijarhalnost prihvatila je kao aksiom da su muškarac i žena po prirodi različiti. Zatim je politizovala tu razliku u korist muških Italijana i ugradila je u posebno represivan, obuhvatan i dotad neviđen sistem za definisanje građanskog statusa žena i upravljanje ženskom seksualnošću, najamnim radom i društvenom participacijom. Na kraju, taj sistem je bio jednako važan deo diktatorske državotvorne strategije kao i korporativno upravljanje radnom snagom, autarhična ekonomska politika i huškanje na rat. Antifeministički stavovi bili su isto toliko deo fašističkih verovanja koliko i ogorčeni antiliberalizam, rasizam i militarizam.

Dakle, pokušala sam da povučem razliku između sistema rodni odnosa u fašizmu i u “liberalnom patrijarhatu”, kako se ponekad nazivao neegalitarni poredak koji je preovlađivao u zapadnim društvima devetnaestog veka. Pored toga, fašistički sistem rodni odnosa mora se razgraničiti i od društvenog patrijarhata, izraza skovanog da istakne drugorazredni građanski status žena u kapitalističkim državama blagostanja posle Drugog svetskog rata, čiji je glavni preteča bila švedska socijaldemokratija iz tridesetih godina dvadesetog veka.¹ Štaviše, fašističko

¹ O pojmu “liberalnog patrijarhata” videti Linda J. Nicholson, *Gender and History: The Limits of Social Theory in the Age of the*

odnošenje prema ženama dovoljno je slično onom u nacističkoj diktaturi da opravda njihovo analiziranje u istoj svetlosti. Iako je ispitivanje položaja žena u kontekstu posebne nacionalne istorije u posebnom trenutku i te kako korisno, sistemski pristup koji ovde predlažem polazi od premise da neke promene u rodnim odnosima – kako one nabolje, poput veće dostupnosti obrazovanja ili drugarskih odnosa, tako i one nagore, kakve su neravnopravnost pri zapošljavanju, insistiranje na ključnom značaju porodice i državno regulisanje seksualnosti – ne treba pripisati samo pojedinim režimskim politikama i postupcima; to su, zapravo, daleko složeniji, širi i trajniji procesi. Ako pokušamo da objasnimo fašističku rodnu politiku polazeći od toga kako je sama diktatura obrazlagala svoje postupke, nećemo uspjeti da shvatimo kako je fašizam u isti mah mogao da bude za porodicu i protiv nje, da modernizuje ženske uloge i da istovremeno vraća ženu “kući i ognjištu”, ili da podstiče natalitet i da ga obuzdava. Ako, međutim, postavimo proučavanje žena pod Musolinijevom vladavinom u kontekst promenljivih državotvornih strategija usred opšte krize državničke veštine u međuratnom razdoblju, bićemo spremniji da objasnimo paradokse novog sistema ugnjetavanja zasnovanog na rodu, kao i protivrečne odgovore koje je on izazvao među italijanskim ženama.²

PREOBLIKOVANJE RODNIH ODNOSA

196

Fašistička seksualna politika u mnogo čemu je bila specifičan italijanski odgovor na ekonomsku krizu u toku Velikog rata, i na stanje koje je usledilo i koje je britanski politički ekonomista Džon Majnard Kejn 1919. godine opisao kao viktorijanski model kapitalističke akumulacije.³ Zasnovan na politici minimalizovanja po-

Family (Clumbia University Press, New York, 1986); Carole Pateman, *The Sexual Contract* (Stanford University Press, Stanford, 1988). O pojmu “društvenog patrijarhata” videti Harriet Holter, ur., *Patriarchy in a Welfare Society* (Universitetforlaget, Oslo, 1984) i Carole Pateman, *The Patriarchal Welfare State* (Harvard Center for European Studies Working Paper Series, 1987, Cambridge, Mass.).

- 2 Victoria de Grazia, *How Fascism Ruled Women: Italy, 1922-1945* (University of California Press, Berkeley, 1992). Uporediti sa nacionalnim pristupima koje najbolje predstavljaju Franca Pieroni Bartolotti, *Femminismo e partiti politici in Italia, 1919-1926* (Editori Riuniti, Roma, 1978); Maria Antonietta Macciocchi, *La donna nera* (Feltrinelli, Milano, 1976); Piero Meldini, *Sposa e madre esemplare* (Guaraldi, Roma-Firenze, 1975); Elisabetta Mondello, *La donna nuova* (Editori Riuniti, Roma, 1987).
- 3 John Maynard Keynes, *The Economic Consequences of the Peace* (1920; rpt. Harper and Row, New York, 1971), str. 9-26.

trošnje i ograničavanja građanskih prava, i ojačan ideologijom oskudice, evropski liberalizam pre Prvog svetskog rata tražio je od svojih podanika strogu društvenu disciplinu i puritanski način života. Veliki emancipatorski pokret među evropskim ženama (koji je došao do izražaja već u predratnim sifražetskim pokretima), utemeljen na demografskoj revoluciji i širenju liberalnih ideja sredinom devetnaestog veka, nije se više mogao preokrenuti nakon što su ratne privrede mobilisale milione žena. Zatim su radne žene osvojile činovničke poslove, a većina gradskog stanovništva priklonila se očigledno slobodnijim seksualnim i društvenim običajima povezanim sa masovnom kulturom. Dok su se borile sa tim emancipatorskim pritiscima, vlasti su morale da se suoče i sa složenim pitanjima koja su kreatori politike svrstavali u rubriku “problem populacije”.⁴ Njihov spektar prostirao se od opadanja plodnosti i onoga što socijalni radnici danas nazivaju “problematičnim porodicama”, do nadmetanja muškaraca i žena za radna mesta i nepredvidljivog ponašanja potrošača. Gotovo sva ta pitanja odražavala su se na mnogostrukost uloga, ponekad nespojivih, koje su žene igrale u savremenom društvu – kao majke, žene, građanke, radnice, potrošači i korisnici usluga državnih socijalnih službi. Predložena rešenja nužno su postavljala kreatore politike pred zagonetku koju je sažeto, jednom jedinom pronicljivom rečenicom opisala švedska sociološkinja i socijalna reformatorka Alva Myrdal, naime: “Jedan pol [je] društveni problem.”⁵

U međuratnim decenijama sve zapadne vlade suočile su se sa dvostrukim zadatkom: na jednoj strani demokratizacija, na drugoj “pitanje populacije”. One su najpre odgovorile uvođenjem ženskog prava glasa, a potom i razvijanjem novih diskursa o ženama, zakonskim regulisanjem njihovog mesta na tržištu rada i sistematskim menjanjem politika prema porodici. Tako je restrukturisanje rodnih odnosa išlo ruku pod ruku sa onim što je Čarls Majer opisao kao “preoblikovanje” ekonomskih i političkih ustanova u cilju očuvanja konzervativnih interesa naspram ekonomske neizvesnosti i demokratizacije javnog života.⁶ Stepem u kojem je to re-

4 Gunnar Myrdal, *Population: A Problem for Democracy* (Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1940) i Alva Myrdal i Gunnar Myrdal, *Crisis in the Population Question* (Albert Bonniers Forlag, Stockholm, 1935). D.V. Glass u *Population, Policies and Movements in Europe* (Clarendon Press, Oxford, 1940) povlače slična široka poređenja. Kratak pregled videti u C.F. McCleary, “Pre-War European Population Policies”, *The Milbank Memorial Fund Quarterly*, 19, 2 (april 1941), str. 105-120.

5 Alva Myrdal, *Nation and Family, The Swedish Experiment in Democratic Family and Population Policy* (Harper and Brothers, New York, 1941), str. 398 i dalje.

6 Charles Maier, *Recasting Bourgeois Europe* (Princeton University Press, Princeton, 1975).

strukturisanje sledilo autoritarni ili demokratski model, u kojem je pritiskalo radnu snagu ili je kooptiralo, dopuštalo ženama da napreduju ili bilo otvoreno antifeminističko varirao je u zavisnosti od karaktera vladajućih klasnih koalicija i njihovih opštih stavova o socijalnoj politici i ekonomskoj raspodeli. Krajnji ishod restrukturisanja odredio je značajne aspekte prvog ženskog iskustva sa državno-intervencionističkim kapitalizmom koji je nastupao tridesetih godina.

U fašističkoj Italiji vlada je nastojala da reši dvostruko pitanje ženske emancipacije i populacione politike pribegavajući starim tradicijama merkantiliističkog mišljenja. One su ponovo postale aktuelne sedamdesetih godina devetnaestog veka kad su evropske elite, reagujući na pojačanu međunarodnu konkurenciju i sve izraženije klasne sukobe, pokušale da zaštite domaća tržišta od strane robe i da ojačaju izvoz. Kao i njihovi preci iz osamnaestog veka koji su teorijski obrazlagali potrebu za "mnoštvom marljivih siromaha", neomerkantilisti su brinuli o postizanju optimalne veličine populacije koja bi pružala jeftinu radnu snagu, zadovoljavala vojne potrebe i održavala domaću potražnju.⁷ Krajem devetnaestog veka ti interesi postali su složeniji zbog opadanja nataliteta, etničkih manjina čije su rasne osobine i nacionalistička stremljenja navodno potkopavali nacionalni/državni identitet i unutrašnjih diferencijala plodnosti koji su pretili da će se takozvani najnesposobniji razmnožavati a elite izumirati. Uoči Velikog rata pomaljalo se nova biološka politika povezana sa populacionim pitanjem. Zadojeni socijaldarvinističkim predstavama o životu kao nemilosrdnoj borbi za preživljavanje, kreatori politike predlagali su eugeničke i socijalne programe saobrazne ciljevima državne politike. Ti ciljevi su bili dvojaki: da se ojača oslabljena pozicija na međunarodnom planu i da se obezbedi kontrola nad domaćom populacijom. U meri u kojoj su etnička raznovrsnost i ženska emancipacija viđene kao prepreke, biološku politiku prožimali su antifeminizam i antisemitizam.

198

Stavovi italijanskog fašizma o populacionom pitanju, koji se mogu opisati kao dosledno autoritarni i antifeministički, postaju jasniji kad se uporede sa onim što su savremeni posmatrači videli kao njihovu suprotnost, naime sa švedskom populacionom politikom. Ona je formulisana 1937. godine: nakon pobede na izborima 1932. godine, socijaldemokrati su 1935. osnovali Kraljevsku komisiju za problem švedskog stanovništva i 1936. učvrstili svoju većinu u oba doma parlamenta, čime su omogućili nacionalnom zakonodavstvu da se naredne godine pozabavi "majkama i bebama". Švedska socijaldemokratija bila je isto toliko svesna značaja

⁷ Eli F. Heckscher, *Mercantilism*, prev. Mendel Shapiro (Allen and Unwin, London, 1935), sv. II, str. 145 i dalje, i 273 i dalje.

stanovništva za održavanje državne moći koliko i fašistička elita jer je 1933. godine Švedska imala samo 6,2 miliona stanovnika. Da bi prevazišla “krizu” izazvanu smanjenim natalitetom, švedska država je isto toliko koliko i Italija bila voljna da ukine razlike između javne i privatne moći, porodice i autoriteta vlasti, i individualnih i državnih interesa koje su upravljale liberalnim pojmovima politike i rodnih odnosa u devetnaestom veku.

Mimo toga, među njima je bilo malo sličnosti. Švedski socijaldemokrati, iza kojih je stajala široko utemeljena liberalna koalicija koja je obuhvatala farmere i feministkinje, kao i radnike, povezali su cilj optimalne polulucije sa širim programom društvenih i ekonomskih reformi. Švedska populaciona politika, kako su je opisali njeni glavni arhitekti Gunar i Alva Mirdal, imala je kao svoj glavni cilj optimalnu i postojanu populaciju. To je značilo pronalaženje neprisilnih načina da se “narod navede da apstinira od nereprodukcovanja”.⁸ Ta politika oslanjala se na jednu “blagu formu nacionalizma”, što je bilo u skladu sa otvorenošću švedske prema međunarodnoj ekonomiji. Međutim, reforme su bile glavni način da se Šveđani ubede da su njihovi privatni interesi zaštićeni i pored toga što se sprovodi državna socijalna politika. U istom duhu distributivne pravde koji je nadahnuo povećanje nadnica i zaštitu farmi, vlada je socijalizovala neke važne aspekte potrošnje da bi 199 ravnopravnije rasporedila teret podizanja dece. Glavne olakšice bile su neke vrste usluga, od jevtinog stanovanja do besplatnog ručka u školi. Pored toga, država je potvrdila da je zainteresovana za smenjivanje patrijarhalnih porodičnih struktura racionalnijim, efikasnijim i pravednijim sredstvima koja bi pomogla ženama da uravnoteže teške i ponekad nespojive terete različitih uloga – supruge, majke, radnice i građanke. Socijalna politika je, dakle, podrazumevala da žene i dalje nose glavni teret rađanja i odgajanja dece. Ideja je bila da se odluka o rađanju dece učini manje proizvoljnom, a njihovo odgajanje manje mukotrpnim. Zato su žene bile podsticane da rade, kao i da rađaju, pobačaj je legalizovan, a velika pažnja posvećivala se kontroli rađanja i seksualnom obrazovanju, kako deca ne bi bila ni “neželjena” ni “nepoželjna”.⁹

Tome nasuprot, fašistička Italija uobličavala je populaciono pitanje pomoću neomerkantilističkih kategorija, a diktatura je opravdavala svoje pronatalističke “bitke” rečnikom nacionalnog spasa. Takav stav neposredno je pogodio žene. Država se proglasila jedinim arbitrom prave mere. U načelu, žene nisu učestvovala u

8 Myrdal, *Population: A Problem for Democracy*, str. 20. Najbolji ukupan prikaz je Ann Sofie Kalvemark, *More Children or Better Quality? Aspects on Swedish Population Policy in the 1930s* (Acta Universitatis Upsalensis, Uppsala, 1980).

9 Ibid., str. 80, 190-191.

odluci o rađanju. Pretpostavljalo se, zapravo, da su one protivnici države: bilo da su same odlučile da ograniče veličinu porodice ili ne, smatralo se da su odgovorne zato što se rukovode interesima svoje porodice. Pored toga što je produbila socijalne nejednakosti, ekonomska politika ograničavanja potrošnje radi smanjivanja uvoza i podsticanja izvoza možda je povećala ekonomski strah od podizanja dece, kao i diferencijale plodnosti između gradskih i seoskih sredina. Odbacivši reforme kojima bi ublažio takve pretnje, fašizam je pokušao da nametne rađanje zabranom pobačaja, prodaje kontraceptivnih sredstava i seksualnog obrazovanja. U isti mah, fašistička država dala je muškarcima prednost nad ženama u porodičnoj strukturi, na tržištu rada, u političkom sistemu i društvu uopšte. Ona je to učinila pomoću ogromnog mehanizma političke i društvene kontrole koji joj je, pre svega, omogućio da premešti teret ekonomskog razvoja na najugroženije članove društva.

NASLEĐE LIBERALNOG PATRIJARHATA

Dok su progresivni stavovi švedske socijaldemokratije bili povezani s jakim tradicijama liberalnog feminizma, dobro integrisanim poljoprivrednim sektorom i relativno homogenom civilnom kulturom i seksualnim običajima, fašistički patrijarhalizam imao je svoje korene u slabosti nedavno ujedinjenog italijanskog liberalizma i kolebljivog javnog mnjenja u jednom društvu okasnele i vrlo neravnomerne industrijalizacije. Italijanski ženski pokret pojavio se na prekretnici vekova, ali je ostao mali i podeljen, a njegovi sitnoburžoaski i katolički sastojci klonili su se javnog prostora i posvećivali se uglavnom dobrotvornom radu u korist siromašnih žena i dece. Ipak, "žensko pitanje" je uveliko nadiralo, delimično i zato što su se liberalne elite upinjale da objedine italijanske muškarce u nacionalno društvo nakon sklepanog italijanskog ujedinjenja 1859. godine. Na prelazu iz devetnaestog u dvadeseti vek, klasne, regionalne i civilno-kulturne podele bile su nesumnjivo izraženije nego pre pedeset godina; produbilo ih je ne samo ekonomsko zaostajanje italijanskog juga nego i neprikrivena nejednakost poreza, zakržljao sistem državnog obrazovanja i odlaganje bilo kakve reforme ženskog prava glasa do 1912. godine. "Žensko pitanje" postalo je još složenije usled preklapanja sa "socijalnim pitanjem"; italijanski socijalizam, široko utemeljen i militantan, stekao je mnogo pristalica među radnim ženama i razočaranim reformatorima iz srednje klase. Štaviše, neprijateljsko raspoloženje italijanskog katoličanstva prema liberalnom sistemu nije jenjavalo do 1904. godine. Njegova antimodernistička kultura, netrpeljivost prema individualističkim filozofijama uopšte, bila je protivnik ženske emancipacije. Međutim, crkva se ponašala prema ženama kao paternalistički zaštitnik i dičila se ulogom glavnog čuvara porodičnih vrednosti.

200

Posebnije gledano, odnos liberalne države prema ženama pokazivao je izvesne anomalije koje će fašistička vlada kasnije iskoristiti. Liberalna vlada bila je *laissez-faire* u neuobičajenom stepenu, što su Musolinijevi propagandisti kasnije iskoristili da predstave fašizam kao legitimnu reformsku snagu. Pizanelijev zakon iz 1865. godine bio je korak unazad u odnosu na porodično zakonodavstvo u austrijskoj Italiji. Kao i drugi porodični zakonici formulisani u napoleonskom duhu, on je potvrđivao zainteresovanost države za porodicu tako što je jačao autoritet muških glava u domaćinstvu. Žena nije mogla da potpiše nikakav vrednosni papir niti pravni dokument bez saglasnosti muža, nije mogla da dobije starateljstvo nad decom i bila je isključena čak i iz “porodičnih saveta” koji su do 1942. godine bili zakonski opunomoćeni da raspolazu kolektivnim porodičnim dobrima, nasleđem i mirazom u slučaju očeve smrti ili onesposobljenosti. I drugi zakoni o porodici svedočili su o nebrizljivoj politici italijanskog liberalizma. U interesu očuvanja porodične imovine, država je izuzela iz nasleđstva potomstvo iz preljubničke ili rodoskrvne veze, proglasila žensku preljubu zločinom i zabranila sve oblike sporova o očinstvu. U isto vreme, liberalna Italija priznavala je samo građanske brakove, mada je svake godine hiljade brakova bilo sklapano verskim obredom ili bez ikakvog zvaničnog akta. Deca iz takvih brakova bila su nezakonita u očima države.¹⁰

201

Do 1900. godine i druge vlade su postale u većoj meri paternalističke i donosile su reforme da zaštite žene i decu, makar samo zato da bi sačuvale muške nadnice i kvalitet rase. U Italiji su žene tada činile čak 30% industrijske radne snage. Međutim, ženski rad nije bio regulisan zakonom do 1902. godine, kada je donesen Karkanov zakon koji je uveo maksimalni radni dan od dvanaest sati za žene i maloletnike i zabranio ženama povratak na posao mesec dana po porođaju. Kao što se moglo i očekivati, taj zakon je bio pun rupa i njegovu primenu nije bilo lako kontrolisati.

U svetlu takvog nasleđa zanemarivanja, mladi italijanski ženski pokret – a možda i žene uopšte – izgradio je ambivalentan, ako ne i neprijateljski odnos prema liberalnoj ideologiji i institucijama. Neke grupe, one najstarije na koje je uticao egalitarizam radikalne demokratkinje Ane Marije Moconi, bile su bliske sve jačem socijalističkom pokretu i povezivale su se sa ženama iz radničke klase. Po njihovom mišljenju, ženska emancipacija bila je nezamisliva bez sveobuhvatne političke i ekonomske demokratizacije. Druge grupe, koje su postale ujedinjenije posle 1908. go-

¹⁰ Paolo Ungari, *Storia del diritto di famiglia in Italia, 1796-1942* (Il Mulino, Bologna, 1974), str. 123 i dalje; Maria Vittoria Ballestrero, *Dalla tutela alla patria: La legislazione italiana sul lavoro delle donne* (Il Mulino, Bologna, 1979), str. 11-56.

dine, bile su povezane s katoličkom crkvom; one su branile porodicu i druge konzervativne vrednosti uporedo s pravom žena da se organizuju kao javno prisutne. Posle 1900. godine sve veći broj žena iz srednje klase bio je obuhvaćen takozvanim praktičnim feminizmom.¹¹ Njihovo glavno organizaciono uporište bio je Nacionalni savet italijanskih žena (*Consiglio Nazionale delle Donne Italiane*), osnovan 1903. godine. Za razliku od anglo-američkih feministkinja, koje su isticale jednaka prava, italijanske građanske feministkinje nisu verovala da bi tržišne sile ili pravo glasa mogli doneti emancipaciju. Sklone potiskivanju sopstvenih interesa u drugi plan, s familističkim stavovima i patriotskim žarom karakterističnim za italijanske srednje slojeve, one su smatrale da je samopregoran filantropski rad preduslov za osvajanje građanskih prava. Zazirući od masovne politike, one su tražile socijalno i državno priznanje posebne ženske materinske misije u modernom svetu. Kao što se moglo i predvideti, mnoge od njih bile su prijemčive za Musolinijeva gromka hvalisanja da je upravo to postignuto u fašističkoj epohi.

Bez dodatnih napomena o slaboj nacionalnoj građanskoj kulturi liberalne Italije ne bi se moglo objasniti kako je taj mali, rasecpan i ne naročito borben pokret mogao podstaći antagonizam velikih razmera. Ponašanje emancipovanih žena bilo je veoma upadljivo u tom poluindustrijalizovanom-polururalnom društvu u kojem je, i pored modernih poslovnih i industrijskih središta poput Mi-
202
lana ili Torina, preko 50 odsto stanovništva i dalje živelo od poljoprivrede. I same liberalne elite podsticale su antifeminističke stavove, dobrim delom i time što su uskraćivale ženama pravo glasa. Pored toga, one su pokazivale malo poštovanja prema socijalnom radu onih žena koje su, vođene uverenjem da je njihova “materinska senzibilnost” neophodna za “ublažavanje i dopunjavanje političkog poretka”, pokušavale da leče socijalne bolesti i primiruju buntovnu radničku klasu svojim dobrotvornim poduhvatima. Ništa ne preduzimajući u toj oblasti, liberalne elite propustile su priliku da priznaju ženski volonterski rad i nisu se dosetile da podvedu

11 Annarita Buttafuoco, “La filantropia come politica. Esperienze del emancipazionismo italiano nel Novecento”, *Ragnetele di Rapporti*, Lucia Ferrante, Maura Palazzi, Gianna Pomata, ur. (Rosenberg & Sellier, Torino, 1988), str. 167 i dalje; videti i njen tekst “Condizione delle donne e movimento di emancipazione femminile”, *Storia della società italiana*, 5. deo, sv. XX: *L'Italia di Giolitti* (Teti, Milano, 1981), str. 154-185. Videti i Franca Pironi Bortolotti, *Alle origini del movimento femminile in Italia, 1848-1892* (Einaudi, Torino, 1963); *Socialismo e questione femminile in Italia 1892-1922* (Mazzotta, Milano, 1974). Videti i Paola Gaiotti de Biase, *Le origini del movimento cattolico femminile* (Morcelliana, Brescia, 1963) i Cecilia Dau Novelli, *Società, Chiesa e associazionismo femminile* (Società A.V.E., Roma, 1988).

solidarizam radničke klase i katoličko milosrđe pod centralni autoritet vlasti. Fašisti su, naprotiv, iskoristili tu priliku. U ime svoje “nacionalne obnove”, žestoko su kritikovali “nemar” liberala, nametnuli su “disciplinu” lokalnim udruženjima i mobilisali desetine hiljada volonterki iz srednje klase u fašistička udruženja.

Fašisti su umeli i da se dodvore ogorčenom maskulinizmu italijanskih muškaraca. Cela studija mogla bi se posvetiti društveno-psihološkim izvorima muževnih poza među italijanskim intelektualcima početkom dvadesetog veka i njihovim bezbrojnim ispoljavanjima – od erotske senzibilitnosti dekadentnog pisca Gabrijela D’Anuncija i antifeminističke metafore uticajnog firentinskog književnog magazina *La voce*, do čuvenih poziva futurističkog pesnika Filipa Marinetija na “prezir prema ženama” (*disprezzo per la donna*). U Italiji je obični “latinski” mačizam bio očigledno pojačan kako usled frustracije muškaraca izostavljenih iz “gerontokratije” koja je počivala na malom broju ljudi, tako i usled nezadovoljstva zbog skromnog međunarodnog statusa Italije u vreme kada je ishod imperijalističkih osvajanja bio pitanje muške časti. Dodatni element bio je strah od demografskog presušivanja, iako je italijanski natalitet – trideset na hiljadu – bio treći u Evropi (iza španskog i rumunskog). Strahove od seksualnog nereda i opadanja rase očigledno su pojačavali i drugi činioci: smanjenje broja muškaraca usled emigracije (uoči Velikog rata iz Italije je odlazilo 500.000 osoba godišnje); značaj koji je pridavan broju ruku u ekonomskom okruženju u kojem je kapital bio oskudan; neobična raznovrsnost seksualnog ponašanja u društvu koje se tako neravnomerno razvijalo; i, na kraju, snažan uticaj pozitivističkih naučnih hipoteza i katoličkih doktrina u svim pitanjima vezanim za natalitet.¹²

Uoči rata u Italiji se pomaljala politika koju bismo mogli nazvati neopateralističkom. Oko 1910. godine, moralni fanatici započeli su kampanju protiv kvarenja porodičnog života; udruženi s katoličkim ligama, oni su okrivljavali urbanizaciju, feminizam i radikalne neomaltuzijanske prakse za pad nataliteta. Liberalne elite, mada i dalje nespremlne da se umešaju u socijalnu politiku, bile su raspoložene da se priklone onome što je dalekovidni socijalni teoretičar iz njihovih redova Vilfredo Pareto nazvao “virtuističkim” mitom moralnih reformatora, dakle, da napuste *laissez-faire* i antiklerikalna načela i zakonski uspostave seksualne norme.¹³ Sa Marinetijevim Futurističkim manifestom iz 1909. godine tome se pridružila i mo-

12 Bruno P. S. Wanrooij, *Pudore e Licenza: Una storia della questione sessuale in Italia* (Marsilio Editore, Venice, 1990); George Mosse, *Nationalism and Sexuality* (Howard Fertig, New York, 1985).

13 Vilfredo Pareto, “Il mito virtuista” (1914), u *Scritti sociologici*, G. Busino, ur. (UTET, Torino, 1966), posebno str. 423 i dalje, 484, 602.

dernistička kultura: “Želimo da srušimo muzeje i biblioteke, da se borimo protiv moralizma, feminizma i svih oportunističkih i utilitarnih oblika kukavičluka.”¹⁴

Međutim, neopaternalistički stav nije bogzna šta dodao novom programu vladanja nad ženama. On se nije jasno odredio ni prema populacionom pitanju, koje će od sredine dvadesetih godina nadalje pružati intelektualni i politički okvir za konceptualizovanje i sprovođenje antifeminističkog programa. Naglasak je ovde više na činjenici da je fašistički režim nasledio niz stavova i ustanova vezanih za “žensko pitanje”. Neke pozicije, na primer crkvena, bile su istovremeno sklone da podrže režim i da se s njim nadmeću. Neke druge, poput demografskog planiranja i rasnih stavova, fašizam je nemilice iskorišćavao u traganju za sopstvenim državo-tvornim strategijama. Nadasve, režim je mogao da ocrni liberalistički “agnosticism” u pogledu porodice, dece i materinstva i da sebe proglasi za pionirsku snagu u tom polju. Ne treba zanemariti ni činjenicu da je duče iskorišćavao patriotski žar, duh samopožrtvovanja i potisnutu želju za priznanjem mnogih žena iz srednje klase i brojnih bivših feministkinja.

GLAVNE OPRUGE FAŠISTIČKE SEKSUALNE POLITIKE

Reći da je Musolinijeva diktatura izgradila jasno prepoznatljiv sistem vladanja ženama ne znači reći da je postojao gotov program u vreme dučevog marša na Rim 1922. godine. Italijanski fašizam bio je kameleonski pokret koji je saobražavao svoje boje potencijalnim saveznicima i promenljivom političkom okruženju iz prvih poratnih godina. Tako je novonastali pokret 1919. godine usvojio ideje futurističkih intelektualaca i bio spreman da prezre konvencionalni moral zalažući se za razvod i potiskujući buržoasku porodicu. Te godine je njegov oportunistički populistički glas govorio u prilog ženskog prava glasa. Ali, te pozicije su brzo napuštene zbog protivljenja pokreta veterana, antipatije fašističkih sindikalističkih trupa prema zaposlenim ženama i krutog katoličko-ruralnog antifeminizma zemljoposjednika koji su 1920/21. godine podržali napade crnokošuljaških skvadrista na socijalističke lige i kooperative. Posle 1923. godine fašističku mizoginiju ojačao je nemilosrdni autoritarizam Musolinijevih saveznika u Nacionalističkoj partiji. Oni su odlučivali o tome šta je državni interes kojem se moraju podrediti svi partikularizmi; njihovoj viziji jake ekspertske države pridružili su se kriminalni antropolozi, socijalni higijeničari, lekari, pobornici dečje zaštite i drugi dugo osujećivani reformatori koji su se nadali da će ona udahnuti život njihovim programima za po-

204

14 Navedeno u Luciano De Maria, ur., *Teoria e invenzione futurista* (Mondadori, Milano, 1983), str. 11.

boljšanje italijanskog “soja” (*stirpe*). Nakon Konkordata s Vatikanom 1919. godine, crkvene institucije i katoličke verske tradicije upregle su se u jačanje fašističkog antifeminizma.

Musolinijeva diktatura mogla je da razvije nadmoćnu politiku prema ženama u jednom neravnomerno razvijenom društvu zahvaljujući doktrinarnom eklekticizmu fašizma. Sam duče je iskazao opšte mnjenje kada je preporučio da se ne raspravlja o tome “da li je žena bolja ili gora; dovoljno je reći da je ona drukčija”; takvo rezonovanje moglo je da opravda gotovo svaki stav, na primer i davanje glasa ženama i odbijanje da se to učini.¹⁵ Fašistički pogled na žene imao je, dakle, širok raspon: od Musolinijeve ruralne mizoginije (žene su anđeli ili đavoli, “rođene da održavaju kuću, rađaju decu i nasaduju rogove”)¹⁶ do Đentileovog prefinjenog neohegelovskog učenja o komplementarnim esencijama (zaglibljene u tričarijama – “beskonačna priroda”, “prvobitno načelo” – žene nisu sposobne za transcendenciju).¹⁷ Sirova pozitivistička polemika razotkrivala je žensku biološku inferiornost, a neki pragmatičari, poput vodećeg tehnokrate fašizma, Đuzepea Botaija, oprezno su zastupali žensku ravnopravnost ističući da su članovima nove fašističke elite potrebne vredne saputnice i majke njihove dece.¹⁸ Veliki jaz delio je, na primer, katoličkog fanatika Amadea Balcarija, koji je 1927. godine pokrenuo nacionalnu kampanju da bi “moralizovao” sramnu žensku odeću, od bivšeg futuriste Umberta Notarija, poznatog milanskog novinara i izdavača čije su golicave priče, na primer *La donna tipo tre* (1928) (ni “kurtizana” ni “majka-supruga”) istovremeno parodirale i hvalile “novu ženu”.¹⁹ Slično tome, samozvane “latinske feministkinje” poput bri-ljantne Tereze Labriole – koje su izvodile ideološke vratolomije da bi pomirile fa-

205

15 Benito Mussolini, “La donna e il voto”, *Opera Omnia*, 44 sv., E.I.D. Summel, ur. (La Fenice, Firenze, 1951-1980), sv. XXI, str. 303: “Non divaghiamo a discutere se la donna sia superiore o inferiore; costatiamo che e diversa.”

16 Navedeno u Antonio Spinosa, *I figli di Mussolini* (Rizzoli, Milano, 1983), str. 18.

17 Giovanni Gentile, “La donna e il fanciullo” (1934), navedeno u Simonetta Uliveri, “La donna nella scuola dall’unita d’Italia a oggi: leggi, pregiudizi, lotte e prospettive”, *Nuova DWF* 2 (januar-mart, 1977), str. 116 i dalje.

18 Na primer, Argo (Giuseppe Bottai), “Compiti della donna”, *Critica fascista* 14 (1933), str. 267 i dalje; i *Carta della scuola illustrata nelle singole dichiarazioni da presidi e professori dell’Associazione fascista della Scuola* (Editore Pinciana, Roma, 1939), str. 17.

19 Umberto Notari, *La donna tipo tre* (Societa anonima Notari, Milano, 1928).

šizam i feminizam – bile su veoma daleko od samozadovoljnih zvaničnika čije su šale na račun žena kružile po rimskim salonima. Ipak, svima njima bilo je zajedničko uverenje da državna moć treba isto toliko odlučno da se bavi ličnim i etičkim koliko i političkim i ekonomskim pitanjima. U interesu politike nacionalnog prestiža svi su zanemarivali neslaganja u procenama ženske različitosti i njenog značaja u području politike.

Na kraju su, međutim, same akcije koje je fašistički režim preduzimao da bi se učvrstio na vlasti odredile opšti obrazac odnosa prema ženama u međuratnom italijanskom društvu. Sredinom dvadesetih godina fašizam je od opozicionog pokreta postao jednopartijska vlast, a sredinom tridesetih je prešao put od autoritarnog režima sa plitkim korenjem u građanskom društvu do stvaranja države koja je imala široku podršku u masama. U ekonomskoj politici diktatura je prešla put od laissez-fairea do protekcionizma u drugoj polovini dvadesetih godina. Uoči ekonomske krize i Etiopijskog rata 1936. godine, ona je bila potpuno razvijena autarhija. Ta evolucija počivala je na potvrđivanju društvenih saveza diktature sa konzervativnom Italijom, to jest sa velikim preduzetništvom i krupnim zemljoposjednicima, sa monarhijom, vojskom i katoličkom crkvom. Zauzvrat, režim je podredio fašističku partiju (PNF) državnoj birokratiji. On je onda koristio PNF kao sredstvo za vezu sa društvenim grupama – radnicima, seljacima i sitnosopstvenicima – čiji su 206
interesi u polju ekonomije bili ili zapostavljeni ili sistematski kršeni, objedinjujući ih u širok, mada plitak politički konsenzus.²⁰

Da bi očuvala taj konzervativni savez, diktatura je nemilosrdno povećavala pritisak na nadnice i potrošnju. S razvojem koji je usledio tridesetih godina došao je do izražaja dualistički karakter Italije. Na jednom kraju bili su neefikasna poljoprivreda i širok sloj male privrede, čiji su nesiguran status prikrivali zvanični hvalospevi proruralnim ideologijama; na drugom je bio visoko koncentrisan industrijski sektor pomagan od države i podstaknut naoružavanjem posle 1933. godine. Sredinom tridesetih, malo više od 10 odsto nacionalnog dohotka i čak trećina vladinog budžeta odlazili su na oružane snage. Udeo radne snage u nacionalnom dohotku i dalje je opadao. Jedan pokazatelj fašističke ekonomije “niskih nadnica” jeste i činjenica da je 1938. realni dohodak industrijskih radnika još bio 3 odsto niži od nivoa iz 1929. godine i 26 odsto niži od poratnog vrhunca koji je dostigao 1921. Još

²⁰ Renzo de Felice, *Mussolini il Duce: Gli anni del consenso, 1929-1935* (Einaudi, Torino, 1974); Victoria de Grazia, *The Culture of Consent: Mass Organization of Leisure in Fascist Italy* (Cambridge University Press, Cambridge i New York, 1981); Luisa Passerini, *Torino operaia e socialista* (Laterza, Roma i Bari, 1984).

1938. godine više od polovine porodičnog dohotka trošeno je na hranu (u poređenju sa 25 odsto u Sjedinjenim Državama). Sve u svemu, Italija je bila jedina industrijalizovana zemlja u kojoj su nadnice neprestano opadale od početka dvadesetih godina do izbijanja Drugog svetskog rata. Životni standard meren udelom hrane u ukupnoj potrošnji, kupovinom srednjetrojnih dobara i dostupnošću javnih usluga stavljao je Italiju daleko iza drugih industrijalizovanih nacija.

207 Takva politika neizbežno je imala dalekosežne posledice za italijanske žene, posebno za većinu koja je pripadala radničkoj klasi i seljaštvu. U skladu sa svojom populacionom politikom fašizam je nastojao da uspostavi veću kontrolu nad ženskim telima, naročito nad ženskim reproduktivnim funkcijama, i da istovremeno očuva starije patrijarhalne predstave o porodici i očinskom autoritetu. Da bi održala pritisak na nadnice i potrošnju, diktatura je svesno eksploatisala sredstva kućne ekonomije u stepenu neuobičajenom za zemlju koja je dobro odmakla na putu industrijalizacije. Ona je, dakle, tražila od žena da se ponašaju kao uzdržljivi potrošači, spretni upravljači kućnim budžetom i promućurni korisnici koji uspevaju da nešto iscede iz škrtog sistema socijalnog osiguranja, i da pri tom zarađuju kao povremena i često neprijavljena radna snaga kako bi zaokružile porodični prihod. Da bi suzbio upotrebu jevtine ženske radne snage i pored velike nezaposlenosti muškaraca i istovremeno održao rezervu jevtinih radnika za italijansku industriju, režim je smislio složen sistem zaštita i zabrana koje su okruživale eksploataciju ženskog rada. Konačno, da bi osposobio žene da odgovore na sve složenije zahteve i da bi iskoristio njihovu potisnutu želju da se identifikuju sa nacionalnom zajednicom i da joj služe, režim se kretao po tankoj liniji između modernosti i emancipacije. Tridesetih godina izgradio je masovne organizacije koje su udovoljavale želji žena, naročito građanki i mladih žena, za učestvovanjem u društvenim aktivnostima, ali je obeshrabrivao žensku solidarnost, individualističke vrednosti i osećanje nezavisnosti koje su podsticale emancipatorske mreže liberalnog doba.

POLITIKA REPRODUKCIJE

Napad fašizma na slobode reprodukcije možda je najpoznatiji aspekt njegove seksualne politike. U svom slavnom govoru na Voznesenje 26. maja 1927. godine, Mussolini je postavio mere za “odbranu rase” u samo središte fašističke domaće politike; dućevov cilj bio je da do sredine veka uveća stanovništvo sa 40 na 60 miliona. Da bi opravdao tu ambiciju, Mussolini je koristio dve vrste argumentacije – a iz njih možemo izvesti i treću koja je bila barem isto toliko važna, naime, insistiranje da se između muškaraca i žena ponovo uspostave ili “normalizuju” razlike koje je pore-

metio rat. Prva je bila merkantilistička utoliko što je isticala potrebu za pukom brojnošću ljudi kao jevtine radne snage. Druga logika je bila tipičnija za naciju koja se upustila u imperijalističku ekspanziju; sve manja stopa rasta italijanskog stanovništva – a opadanje se ubrzalo dvadesetih godina i postalo još uočljivije kad je vlada poboljšala tehnike popisa – osujećivala je ekspanzionističke ambicije vođa. Duće je voleo da ponavlja da će Italija, ukoliko ne postane imperija, svakako postati kolonija.

U tom zahtevu “da se rađa, da se što više rađa”, diktatura je oscilovala između reformi i represije, podsticanja na ličnu inicijativu i konkretnih državnih mera. ONMI, državna služba za staranje o deci i majkama, najbolje pokazuju reformističku stranu. Osnovana 10. decembra 1925. godine, ona se, uz oduševljenu podršku katolika, nacionalista i liberala, usredsredila na one žene i decu koji nisu bili obuhvaćeni normalnom porodičnom strukturom. Druge reformističke mere bile su oslobađanje očeva velikih porodica od poreza, porođajno odsustvo i osiguranje na račun države, krediti za mlade roditelje i bračne parove i porodični dodaci za one koji dobijaju plate i nadnice. Represivne mere bile su proglašenje abortusa za zločin protiv države, zabrana kontrole rađanja, cenzura seksualnog obrazovanja i uvođenje posebnih poreza za neženje. Tome se može dodati lakše napredovanje u karijeri za očeve velikih porodica, mera koja je, s obzirom na visoku stopu nezaposlenosti, ka- 208
žnjavala žene, kao i “bolesno samožive” neženje i oženjene muškarce bez dece.

Za razliku od nacističke Nemačke, fašistička Italija se ogradila od negativnih eugeničkih mera. To ne znači da njena ideologija nije bila eugenistička. Ali fašističko planiranje stanovništva proisteklo je iz veoma različite koncepcije rase i zalagalo se za drukčije mehanizme rasnog odabiranja. Za razliku od Nemačke, Italija nikad nije imala problem manjina koji bi bio vredan pomena, barem ne do trenutka kad je duće uspostavio italijansku afričku imperiju osvajanjem Etiopije 1936. godine (ubrzo posle toga doneti su prvi zakoni protiv rasnog mešanja). Pored toga, italijanski teoretičari rase nisu strahovali od neumerene plodnosti nižih slojeva. Naprotiv, oni su hvalili “diferencijalnu plodnost” i bili su sumnjičavi prema pseudonaučnosti anglo-američkih, a kasnije i nacističkih bioloških mera odabiranja. U skladu s teorijom vodećeg italijanskog demografskog statističara Korada Đinija, fašistička “revolucija mladosti” obećavala je da će koristiti “jedini rezervoar životne energije”, to jest selo s njegovim “niskim i plodnim klasama od čijeg unutrašnjeg menjanja i mešanja zavisi revitalizacija nacije”.²¹ Te stavove pojačali su strogi pre-

21 Claudio Pogliani, “Scienza e stirpe: eugenica in Italia, 1912-1939”, *Pasato e presente* 5 (1984) str. 78.

kori katoličke crkve na račun “primene zootehnika na ljudsku vrstu”.²² Nadahnut shvatanjem koje se može opisati delom kao maltuzijanski laissez-faire pesimizam (stanovništvo će rasti brže od sredstava za njegovo preživljavanje), a delom kao darvinovski optimizam (preživeće najsposobniji), režim je uglavnom previđao očigledne korelacije koje su njegovi revnosni demografi otkrili između takozvanih brojnih porodica i siromaštva, stešnjenosti, pothranjenosti i nepismenosti. A kad ih nije previđao, javno im je aplaudirao.

Reći da je fašistička politika bila manje fizički nametljiva od nacističke eugenike ne znači tvrditi da je manje pritiskala žene, naročito siromašne. Fašistička demografska politika bila je dvolična. Na jednoj strani, ona je bila strogo normativna. Stručnjaci su smatrali da su žene “loše pripremljene” za svoj materinski zadatak, da je “njihov generativni aparat slab i nesavršen” i da stoga može lako da proizvede “nenormalno” potomstvo.²³ Zato se državna politika svom snagom usmerila na moderne metode porađanja i brige o odojčadi. U isto vreme, fašistička eugenika opravdavala je politiku nebrige, barem prema svojim najsiromašnijim građanima. Na kraju krajeva, reforme nisu bile samo skupe, već ponekad i kontraproduktivne ako je cilj bio više novorođenčadi. Doista, viši životni standard mogao je navesti činovničku porodicu da se odluči za drugo dete, što je opravdavalo pažnju s kojom se diktatura odnosila prema srednjem sloju koji je živio od plate. Ali, slične povlastice za seoske porodice samo bi povećale njihova očekivanja i navele ih na onu istu računnicu koja je dovela do manjeg broja dece u gradskim porodicama.

Posledice te dvolične politike bile su strahovito surove. Italijanske žene, naročito zaposlene žene iz srednje klase, želele su manje dece. “Jedno dete, profesore, želimo samo jedno dete”, poveravale su se mnoge žene iz Torina vodećem pedijatru doktoru Makoneu.²⁴ Da bi to postigle, one su planirale porodicu kako su znale i umele, uglavnom tako što su pribegavale pobačaju. Uprkos strogim zabranama, pobačaj je krajem tridesetih godina bio najrasprostranjeniji vid planiranja porodice.²⁵ Pošto je bio ilegalan, bilo da su ga obavljali profesionalni lekari ili *comare* iz susedstva, ženama su pretile infekcije koje su dovodile do neplodnosti, trajno fi-

22 Ibid., str. 80-81.

23 Nicola Pende, “Nuovi orientamenti per la protezione e l’assistenza della madre e del fanciullo”, *Medicina Infantile*, 7, 8 (avgust, 1936), str. 233.

24 Luigi Maccone, *Ricordi di un medico pediatra* (G. B. Paravia, Torino, 1936), str. 62.

25 Passerini, *Torino operaia e fascismo*, str. 213-219; Denise Detragaiche, “Un aspect de la plitique demographique de l’Italie fasciste: la repression de l’avortement”, *Melanges de l’Ecole Francaise de Rome* 92, 2 (1980), str. 691-735.

zičko oštećenje i smrt. Štaviše, činjenica da je zabrana kontrole rađanja stupila na snagu u trenutku kada su, posle nekoliko vekova kontrareformacijske cenzure, ponovo kružile informacije, učinila je fašističke antimaltuzijanske kampanje još mučnijim. One su ojačale, pogotovo u ruralnim sredinama, verski utemeljen fatalizam u pogledu kontrole reproduktivnih procesa. Ali čak i zaposlene devojke sa severa sećale su se “gotovo s mržnjom” (*quasi con rancore*) da su ostavljene u neznanju o polnosti “kao životinje” (*come le bestie*). Novi državni, profesionalni i tržišni modeli postavili su više socijalne standarde za rađanje i podizanje dece, i žigosali su, ako ne zaista potiskivali, tradicionalne običaje vezane za rađanje i gajenje dece. Ipak, oni nisu obezbedili ni društvene ni ekonomske uslove koji bi omogućili ženi da se saobrazi novim standardima bez znatne lične žrtve. Smrtnost dece opala je za 20 odsto, sa 128 na hiljadu u 1922. godini na 102 na hiljadu u 1940, ali je istom brzinom opadala i tokom prethodne dve decenije, a ipak je smrtnost dece u Italiji ostala za 25 odsto viša nego u Francuskoj ili Nemačkoj.²⁶ Opšteuzevši, materinstvo u doba fašizma bilo je izuzetno naporno. Nije slučajno što su reči *žrtvovanje* i *odricanje* bile lajtmotivi ženskih izveštaja o ulozi majke tokom tridesetih godina dvadesetog veka.

PORODICA KAO TVRĐAVA DRŽAVE

Fašistička porodična politika bila je na sličan način oblikovana nemilosrdnim pritiskom diktature na sredstva pojedinačnog domaćinstva. Ideolozi su jadikovali nad krizom italijanske porodice, nad njenim smanjivanjem, nad navodnim gubitkom autoriteta oca, nezadovoljstvom domaćica i raspuštenošću dece. Međutim, iako se smanjila sa 4,7 članova na 4,3 između popisa iz 1921. i onog iz 1936. godine, italijanska porodica i dalje je bila velika; poseban popis je pokazao da je barem dva miliona od 9,3 miliona italijanskih porodica imalo sedmoro ili više dece 1928. godine. Gotovo polovina svih porodica i dalje je živela u gradovima sa manje od 10.000 stanovnika, a 38 odsto je uglavnom živelo od poljoprivrede. Samopotrošnja, to jest zbir dobara i usluga koji su proizvedeni u porodičnim preduzećima i nisu prošli kroz tržište, procenjena je na 30 odsto.²⁷ U svakom slučaju, diktatura

210

²⁶ Giorgio Gattei, “Per una storia del comportamento amoroso dei bolognesi: Le nascite dall’unita al fascismo”, *Società e storia*, 9 (1980), str. 627 i dalje. Stefano Somogyi, *La mortalità nei primi cinque anni di età in Italia, 1863-1963* (Ed, Ingrana, Palermo, 1967), str. 42, tab. 7.

²⁷ Pietro Melograni, ur., *La famiglia italiana dall’Ottocento a oggi* (Laterza, Roma i Bari, 1938). Marzio Barbagli, *Sotto lo stesso tetto; Mutamenti della famiglia in Italia dal XV al XX secolo* (Il Mulino, Bologna, 1984); Vera Zamagni, “Dinamica e problemi della distribuzione commerciale e al minuto tra il 1880 e

je izgleda bila uverena u to da su italijanske porodične veze dovoljno jake da podnesu pritiske koji su nastali kad je država smanjila nadnice, oduzela malu štednju za industrijske investicije i kolonijalne poduhvate i skresala troškove za javne usluge, izgradnju stanova i socijalnu pomoć. Pritisak je postao još jači i očigledniji tridesetih godina, kad je diktatura otpočela kampanje za ekonomsku samodovoljnost.

211 Ta programska eksploatacija sredstava domaćinstva bila je posebno vidljiva u dve vrste mera. Prva vrsta je ruralizacija; druga, smanjivanje nadnica. Ruralizacija je bila naročito važna za nastojanja režima da smanji zavisnost od uvoza hrane, posebno žita, i da suzbije priliv seljaka u gradove, gde su se povećavali nezaposlenost i spiskovi za socijalnu pomoć i produbljivalo socijalno nezadovoljstvo. Cela kampanja protiv grada, koju je pokrenuo Musolini u svom govoru na Voznesenje – kad je govorio o rđavom uticaju urbanizma na plodnost i preporučio povratak ruralnijim oblicima života – oslanjala se na sposobnost seoskog domaćinstva da steže kaiš. Godine 1928. počeli su da se preduzimaju koraci za vraćanje nezaposlenih u prvobitno mesto prebivališta i smanjivanje unutrašnje migracije; vlada je podržavala ugovore o arendi i projekte naseljavanja garantujući dugoročne zakupe u zonama amelioracije zemljišta. Na taj način su porodice saterivane u oblasti niske potrošnje gde nisu bile obuhvaćene socijalnom legislativom, a često su bile lišene opštinske i parohijske pomoći. Ruralizacija je, dakle, bila način da se stavi u pogon sigurnosna mreža porodične solidarnosti. Ona je istovremeno podrazumevala i jačala zajedništvo porodice; opterećena glava porodice oslanjala se na neplaćeni rad dece i žena u kući, na polju i u maloj seoskoj radinosti. Nije bilo pokušaja – poput onih u nacističkoj Nemačkoj – da se obnove *fidecomessi*, niti nastojanja da se imanje zadrži u porodici tako što će se predati prvorodnom sinu; takva mera bi svakako dovela do toga da se režim suprotstavi komercijalnim poljoprivrednim interesima. Umesto toga, režim je podstakao oživljavanje vekovnog oblika zakupa – napolice (*mezzadria*). Takozvani *vergaro* ili *capoccia* bio je pravi patrijarh. Da bi mogao da se cenjka sa zemljoposjednicima u vreme kad su cene zakupa imanja opadale, održavao je strogu kontrolu nad radom svoje žene i potomstva. Napoličarske porodice i dalje su bile među najbrojnijima s prosekom od 7.35 članova, a rad supruge glave porodice (*massaia*), iako je i u najpovoljnijim ugovorima procenjivan na samo dve trećine muškog, obično je prevazilazio rad muža. Na toskanskim imanjima ranih tridesetih godina, prema istraživanjima Nacionalnog instituta za poljoprivredu, vredni napoličari Đuzepe, Eđisto i Faustino radili su 2.926, 2.834 odnosno 2.487 sati

la II Guerra modiale”, u *Mercati e consumi: Organizzazione e Qualificazione del commercio in Italia dal XVII al XX secolo* (Edizioni Analisi, Bologna, 1986), str. 598.

godišnje, a njihove žene Lučija, Virđinija i Marija 3.290, 3.001 odnosno 3.655 sati.²⁸

Odnos diktature prema “živim” ili “porodičnim” nadnicama bio je sličan izrabljivačkom odnosu prema radničkoj porodičnoj jedinici. Ideja da muškarac treba da bude kadar da izdržava ženu i one koji u potpunosti zavise od njegovih primanja bila je široko rasprostranjena u Italiji, kao i drugde; smatralo se da na njoj počiva stabilnost radničke porodice. Pre Musolinijevog marša na Rim i građanski reformisti su prihvatili tu koncepciju. Katolici su je i dalje podržavali; enciklika Pija XI 1931. godine, *Quadragesimo Anno* potvrdila je stav Lava XIII iskazan u *De Rerum Novarum* (1891) da društvena pravda zahteva da “nadnica radnika mora biti dovoljna za izdržavanje njega samog i njegove porodice”.²⁹ U vreme kada je Fašistički veliki savet usvojio tu koncepciju – marta 1937. godine – da bi poboljšao dućevnu demografsku politiku, podaci iz popisa jasno su svedočili o tome na koji način će radikalne ekonomske politike morati da postignu taj cilj: još 1931. godine 45 odsto ili 4.280.000 od 9,3 miliona italijanskih porodica zavisilo je od zarada najmanje dva člana.

Pokazalo se da socijalni dodaci u većini slučajeva neznatno dopunjuju nadnicu. Oni su prvi put uvedeni 1934. godine kao pomoć onim radnicima s porodicama koji su dobili poslove s pola radnog vremena da bi se izbegla masovna otpuštanja. Sredinom jula 1937. godine, ti dodaci, finansirani sa tri strane: od države, poslodavaca i radnika, obuhvatali su sve zaposlene u privatnom i državnom sektoru, poljoprivredi, trgovini i industriji. U drugim zemljama sindikati su se oštro protivili takvim merama i one su bile ograničene na deficitarne industrijske grane poput tekstilne industrije i rudarstva. Činjenica da je fašistička Italija mogla da ih sprovede svuda odražavala je nemoć radničkih organizacija. Pored toga što je ometao borbu fašističkih sindikata za povećanje nadnica, fašistički sistem porodičnih dodataka suprotstavio je interese radnika koji su imali porodicu interesima samaca. U okviru porodice bila je favorizovana muška glava domaćinstva; zaposlene žene i neoženjeni sinovi i kćeri koji su živeli s roditeljima nisu imali prava na pomoć. Što je najgore, taj sistem nije rešio glavni problem, zavisnost opstanka porodice od rada nekoliko njenih članova uključujući i majku. Bez obzira na fašističku ideologiju,

212

28 INEA, *Monografie di famiglie agricole. Studi e monografie*, br. 14 (Roma, 1929-), posebno *Mezzadri di Val di Pesa e del Chianti* (1931), posebno str. 46, 74, 94. O ruralizaciji uopšte videti Domenico Preti, *La modernizzazione corporativa: 1922-1940* (Franco Angeli, Milano, 1987), str. 53-100.

29 Navedeno u Igino Giordani, ur., *Le encicliche sociali dei papi*, 4. izd., (Editrice Studium, Roma, 1956), str. 200.

broj zaposlenih udatih žena je rastao, sa 12 odsto 1931. na 20,7 odsto 1936. U Italiji je tridesetih godina radilo više udatih žena (oko 40 odsto) nego u bilo kojoj drugoj evropskoj zemlji osim Švedske. Međutim, u švedskoj socijaldemokratiji radne žene uživale su relativno veliki raspon zaštita i usluga.³⁰

U teoriji, sve obuhvatnije socijalno osiguranje i porodična pomoć ublažili su nesigurnost koja je pratila povećanu urbanizaciju i ekonomski pomak ka masovnoj proizvodnji i rasteretili porodičnu solidarnost seoskih i gradskih zanatlijskih zajednica. Pod Musolinijem, tvrdila je propaganda, kad se majka sagne da povije ili pomiluje dete, cela nacija sagne se s njom. Krajem tridesetih postojala je čitava abecedna zbrka vladinih i partijskih službi kojima su se mogle obratiti porodice u nevolji: INFPS, IPAP, INA, CRI, INFAMIL, OND, GIL, da pomenemo samo neke; a tu je, naravno, i već poznati ONMI. Ali vizantijska složenost birokratije fašističkog socijalnog sistema često je pojačavala neizvesnost umesto da je ublaži. Politički interes je uspostavio ceo taj sistem i nakalemio ga na hiljadugodišnje nasleđe privatnog i poluprivatnog katoličkog i opštinskog dobročinstva. Da bi dobile pomoć, porodice su morale da izgrade srodnički patronatski sistem. Dakle, bliski srodnici držali su se zajedno; strategije preživljavanja su učvrstile ono što su propagandisti ponekad kritikovali kao porodični "sacro egoismo". Pretvarajući porodicu u javniju ustanovu, fašistička diktatura je nehotično jačala privatno i "familističko" ponašanje koje se obično vezuje za italijansku civilnu kulturu.

Te iste mere nametnule su italijanskim ženama nove uloge u društvu. U teoriji, fašizam je vratio žene u kuću gde su one, kao majke i hraniteljke, doprinosile dobrom funkcionisanju privatne sfere. Ali pošto je diktatura navalila novo breme na porodicu i uvela nove modele porodičnog ponašanja, žene su bile prinuđene da postanu svesne javne odgovornosti. Pripremanje dece za fašističke vanškolske programe i za letovanja u partijskim i opštinskim odmaralištima, kolonijama na obali mora, nije bilo najmanji od tih zadataka; siromašne majke postale su "specialisti della assistenza" u nastojanju da se dočepaju državnih socijalnih dodataka. Pored toga, kad je reč o sprovođenju programa, fašistička socijalna država uveliko se oslanjala na ženske volontere. Tako su žene iz visokih slojeva dobile vodeću ulogu u definisanju novih normi porodičnog života, kao i u pomaganju ženama iz nižih slo-

³⁰ Francesca Bettio, *The Sexual Division of Labor: The Italian Case* (Clarendon Press, Oxford, 1989), str. 117. Chiara Saraceno, "La famiglia operaia sotto il fascismo", *La classe operaia durante il fascismo*, u *Annali Fondazione Giangiacomo Feltrinelli*, 20 (1979-1980); videti i njen rad "Percorsi di vita femminile nella classe operaia: tra famiglia e lavoro durante il fascismo", *Memoria* 2 (oktobar 1981), str. 64-75.

jeva da te norme ostvare. One su prenosile stil vođenja domaćinstva ženama iz niže srednje i radničke klase, pa čak i seoskim *massaiama* kroz domaćičke kurseve i časove o podizanju dece, a neformalna okupljanja koja su finansirale fašističke ženske grupe bila su nadahnuta konvencionalnim buržoaskim predstavama o dostojanstvu i “racionalnom” vođenju domaćinstva. To se nije moglo postići bez opsesivnog planiranja potrošnje, manjeg broja dece i neprestanog smišljanja kako da se iskoriste škole, političke organizacije i društvene službe režima za dobrobit sopstvene porodice. Takvo stanje je ojačalo svest o zavisnosti porodice od državnih službi i nesumnjivo podstaklo izvesno osećanje zahvalnosti prema režimu; propaganda je tvrdila da je duče autor ogromnog broja zakonskih “prvenaca”. Međutim, osećanju zavisnosti je doprinosila i svest o sukobu između porodičnih interesa i patriotske dužnosti. “Kažite vi meni, profesore”, rekla je Luiđiju Makoneu jedna torinska radnica koja je negodovala protiv režimske demografske kampanje, “da li je pravedno i humano da mi žene iz naroda imamo mnogo dece koja će biti poslata u rat kad odrastu? O, nikad! Mi volimo svoju decu i podižemo ih najbolje što možemo od svojih bednih sredstava, za sebe i za njihovu bolju budućnost, a ne za Otadžbinu.”³¹

ŽENE NA POSLU

Za razliku od švedske socijaldemokratije koja je, u interesu svoje populacione politike, nastojala da pomiri potrebu žena da rade s njihovim materinskim dužnostima, fašizam je zamislio potpunu podelu rada: muškarci su proizvodili i bili su snabdevači porodice; žene su radile i upravljale domaćinstvom. Ipak, fašistički činovnici bili su dovoljno svesni realnosti da priznaju činjenično stanje, to jest da žene rade; prema podacima popisa iz 1936. godine, 27 odsto ukupne radne snage bile su žene, a oko 25 odsto svih žena u radnoj dobi bilo je zaposleno. Štaviše, procene su pokazale da žene bolje obavljaju činovničke poslove i, po Sačijevom zakonu iz 1919. godine, ženama je postala dostupna većina državnih radnih mesta; glavni izuzeci bile su vojne, sudske i diplomatske karijere. Na kraju je diktatura donela zakone koji su odvratili žene od nadmetanja s muškarcima za radno mesto i zaštitili zaposlene majke. Krajnja svrha tih zakona bila je da spreče uverenje da je plaćeni rad za žene odskočna daska ka emancipaciji. Rad je neophodan za izgradnju čvrstog muškog identiteta, ali zaposlenost žena, kako je rekao Musolini “iako nije direktna prepreka, odvraća pažnju od reprodukcije, podstiče nezavisnost i prateće fizičko-moralne stilove koji se kose s rađanjem”.³² Konačno, u ekonomiji

214

³¹ Maccone, *Ricordi*, str. 67.

³² Mussolini, “Macchina e donna” (31. avgust 1934) u *Opera Omnia*, sv. XXIV, str. 311.

ji koja je patila od hronične nezaposlenosti i u kojoj je državni posao bio poslednje прибежиште, spoj carinskih ograničenja i državnog uplitanja stvorio je opštu klimu prećutne tolerancije prema zapošljavanju žena koje su radile u gorim uslovima nego u bilo kojoj drugoj indistrijskoj zemlji.

Sredinom tridesetih godina bile su na snazi mnoge diskriminatorske mere. Prva vrsta tih mera obično se previđala, a bila je sadržana u samom reorganizovanju radne snage u korporativne institucije. Fašistički zakon o radu zabranjivao je štrajkove i centralizovanje procesa pregovaranja o nadnicama, čime je štetio interesima radnika, a posebno radnica. On je snizio nadnice do nivoa ženskih i maloletničkih, onemogućio sindikate da brane nivo nadnica i da kontrolišu pregovore radnika o nenovčanim ustupcima kakav je restrikcija zapošljavanja žena, a favorizovao je najbolje situirane radnike, to jest, kvalifikovane i starije, kao i zaposlene u strateškim sektorima, a to su uglavnom bili muškarci. Uprkos apelima Ređine Teruci, Ester Lombardo, Adele Pertiči Pontekorvo i drugih fašističkih lojalistkinja na dobrim položajima, žene nisu bile predstavljene u korporativnoj hijerarhiji. U najbolju ruku, bilo je pet-šest savetnica jer je manje od četrdeset italijanskih žena imalo diplomu pravnih ili političkih nauka bez koje se nije mogao dobiti posao u Ministarstvu korporativne administracije.

215

Fašističke partijske institucije za žene nudile su alternativu korporativnim radničkim organizacijama. *Massaie rurali* za seoske žene, osnovana 1934. godine, i partijska sekcija za fabričke radnice i žene zaposlene u domaćinstvima (*Sezione Operaie e Lavoratrici a Domicilio* ili SOLD), osnovana 1938, pružale su neke od onih usluga koje su fašistički sindikati pružali muškarcima, poput kurseva za usavršavanje radnog umeća i za ostvarivanje socijalne pomoći. Međutim, one su pri tom jasno poručivale da fašistička "solidarnost" znači različite stvari za muškarce i žene. Radnici su pripadali sindikalnim grupama i učestvovali su u kolektivnom pregovaranju o nadnicama, a žene su bile obuhvaćene grupama kojima je upravljala partija i imale su pristup državnoj pomoći. Muškarci su bili birači, subjekti ugovora, i predstavljali su ih njihovi fabrički poverenici (*fiduciari*); žene su bile korisnici pomoći, objekti socijalnog rada, i njihovi glavni sagovornici bili su socijalni radnici koje je obučila partija (*visitatrici fasciste*).

Značajne inovacije diktature u oblasti protekcionističkog zakonodavstva bile su drugi vid diskriminacije. Godine 1938. nadničarke su imale obavezno porodijsko odsustvo od dva meseca, za koje su dobijale bonus u iznosu dvomesečne plate, sedmomesечно neplaćeno odsustvo s pravom da se vrate na posao i dve pauze dnevno za hranjenje deteta dok ono ne navrší godinu dana. Pored toga, diktatura je pooštrila zabranu noćnog rada za sve žene i opasnog i nezdravog rada za maloletni-

ce od petnaest do dvadeset godina i maloletnike ispod petnaest godina. Deci mlađoj od dvanaest godina nije bilo dozvoljeno da rade.

Te mere bile su povezane sa najpoznatijom, mada ne i najdelotvornijom diskriminatorskom merom, to jest sa ekskluzionističkim statutima. Početkom dvadesetih, kada je zatvoren najveći emigracioni ventil, Sjedinjene Države, stopa hronične nezaposlenosti muškaraca je porasla. Velika kriza dodatno je otežala to stanje. Umesto da investira u državne radove, kao što su to tada činile druge nacije, vlada je 1934. godine, verovatno u strahu da bi industrija koju je oživelo naoružavanje radije upošljavala žene, ograničila zapošljavanje žena u nekim granama. Najoštrija mera bio je dekret koji je stupio na snagu 5. septembra 1938. i koji je ograničio zapošljavanje ženskog osoblja u državnim i privatnim kancelarijama na 10 odsto. On je izazvao uznemirene proteste žena zaposlenih u kancelarijama, ali tek što je počeo da se sprovodi, u proleće 1940, situacija se promenila i većina takvih ograničenja je ukinuta da bi se olakšala ratna mobilizacija.

Ukratko, fašistička politika rada bila je krcata paradoksima. Režim je nastojao da zadovolji glad industrije za jeftinom radnom snagom (koja se jednako mogla utoliti ženskim kao i muškim radom). Ali, on je istovremeno želeo da osigura tržište za muške glave porodice. U suprotnom bi bilo ugroženo samopoštovanje nezaposlenih muškaraca, da i ne pominjemo druge razloge poput kvaliteta rase i rasta stanovništva. Fašistički zakonodavci tvrdili su da žele isključenje žena iz radne snage. Međutim, svesni da se to neće dogoditi, preduzeli su mere da zaštite radne žene u interesu rase. Oslanjajući se na dugotrajnu seksualnu neravnotežnost na tržištu rada, kao i na rodne jednakosti koje su se pojavile kad su italijanski radnici podvrgnuti *inquadrantou* u korporativnom poretku, diktatura je donela zaštitničke zakone, propagirala diskriminatorске stavove i sprovela statute o isključivanju. Delovanje tih mera bilo je povezano sa tendencijom tržišta rada da ocrta specifičan rodni profil italijanske radne snage. Prva posledica bila je čuvanje visoko uglednih, sve bolje plaćenih radnih mesta u državnoj administraciji za muškarce i obrtanje trenda feminizacije kancelarijskog rada, barem u centralnim vladinim agencijama. Pored toga, državna politika uverila je fašističke sindikate da se vlada bavi muškom nezaposlenošću, iako postoji malo pokazatelja da su muškarci bili radije zapošljavani nego žene pri jednakim ostalim uslovima, osim možda u politički osetljivoj i veoma nezdravoj industriji sintetičkih tekstila. Štaviše državna politika davala je prednost formiranju ženske radne snage koja je pristajala na skraćeno radno vreme i povremeno angažovanje na crno. O tome svedoči znatan porast broja služavki. U međuratnoj Italiji taj broj je porastao sa 445.631 u 1921. godini na 660.725 u 1936, dok je u svim drugim zemljama industrijalizovane

Evrope opadao. Svako domaćinstvo iz srednje klase oslanjalo se na pomoć u kućnim poslovima.

Nesposobne da brane jednako pravo na rad, radne žene su prilagodile svoje težnje i zahteve takvoj situaciji. Pozivale su se na “porodičnu potrebu” da bi opravdale svoju želju da rade ili su tvrdile da je njihov rad privremeno celishodan ili da su poslovi koje one obavljaju odveć prosti ili tipično ženski, te nisu pogodni za muškarce. Predstavnice profesija koje su ranije udruživale svoje interese sa ženama iz radničke klase, a koje su sada bile organizovane u potpuno zasebne fašističke institucije kakva je bila ANFAL, Nacionalno udruženje umetnica i akademskih građanki, ojačale su te argumente. One su se zalagale za pravo izuzetnih žena na karijeru – pod uslovom da se ona ne kosi s porodičnim dužnostima – i za osposobljavanje žena za socijalni rad, bolničarski i učiteljski poziv, to jest za poslove koji, pored toga što posebno odgovaraju ženskim talentima, mogu najviše doprineti napredovanju nacije. Ukoliko su uopšte govorile o diskriminaciji na poslu, okrivljavale su mušku ljubomoru, a ne fašistički sistem.³³

POLITIČKO ORGANIZOVANJE

217 Okupljanje žena u brojne partijske organizacije moglo bi na prvi pogled izgledati protivno naporu režima da isključi žene iz javne sfere. Međutim, za razliku od konzervativnih režima, fašizam je uočio da je za sprovođenje socijalne i rodno diferencirane politike u složenim društvima potrebna i saglasnost žena. Doista, u stepenu u kojem je diktatura produbila već izražene socijalne i polne podele, PNF je bila prinuđena da obezbedi čitav niz ženskih organizacija. Krajem tridesetih one su postale adekvatna dopuna partiji. Organizacija *fasci femminili*, čije je prvo jezgro oformljeno 1920. godine, obuhvatala je pretežno urbane srednje slojeve; *massaie rurali* (1934) seoske žene; SOLD (1938) radničku klasu; tu su bile i *piccole italiane*, ženske sekcija GUF ili grupe studentkinja, i *giovane fasciste*. Uoči Drugog svetskog rata oko 3.180.000 žena imalo je člansku kartu neke od partijskih grupa.

Uz to, fašistička partija bila je u početku tako oprezna prema ženskim emancipatorskim pokretima da dugo nije dopuštala partijsko organizovanje žena. Stav PNF prema zahtevu njenih ženskih sledbenika za podrškom bio je otvoreno neprijateljski; ona se od emancipatorskih nada ženskih fašista od prvog trenutka grubo ogradila prezirom, vređanjem pa čak i isključivanjem osnivačica pokreta, ko-

33 Maria Castellani, *Donne italiane di ieri e di oggi* (Bemporad, Firenze, 1937), str. 102 i dalje.

je su uglavnom bile obrazovane žene iz dobrih kuća sa severa zemlje. Početkom tridesetih godina članstvo katoličkih ženskih grupa bilo je veće od članstva *fasci femminili*. PNF nije pravila čak ni skromne planove za obučavanje ženskih članova do 1931. godine, kada je osnovala Akademiju u Orvijeku, a ozbiljnije se time pozabavila tek posle 1936. Tek 1937. godine naručila je automobile marke fiat 1100 za poverenice ženskih sekcija provincijskih federacija. Pre toga su mnoge ženske aktivistkinje morale da se služe javnim prevozom. One koje su imale visok društveni status verovatno su putovale automobilom kojim je upravljao porodični šofer.

Masovna mobilizacija žena započela je tek u ranim tridesetim godinama. Prvi poziv za šire učlanjivanje u *fasci femminili* objavljen je na početku ekonomske krize; od volonterki iz viših slojeva očekivalo se da “dopru do naroda” osnivanjem narodnih kuhinja i socijalnih ureda, i da hrane najsiromašnije i pomažu im na druge načine. U vreme etiopijskog rata upućen je drugi poziv “ženama Italije” – poziv da “pretvore svaku porodicu u tvrđavu otpora” protiv sankcija koje je Italiji nametnulo Društva naroda.³⁵ Od 1935. do 1937. godine članstvo fašističkih ženskih grupa naglo je raslo. Treći poziv tražio je od žena da pretvore *amore di patria* u prodorniju i aktivniju *sensibilita nazionale*; to je trebalo da pripremi žene za totalni rat; ukinute su sve razlike između privatne dužnosti i javne službe, između ličnog samopregora, porodičnog interesa i društvenog žrtvovanja.

218

Ipak, fašistička mobilizacija žena bila je slabašna u poređenju sa nacističkom. U Italiji nije bilo “ženske Fuehrer uber alles” kakva je bila Gertruda Šolc-Klink koja je vršila uticaj kroz žensku kancelariju NSDAP-a, bila uključena u nacističku hijerarhiju i hvalila se redovnim razgovorima sa Hitlerom. Organizacijom *fasci femminili* upravljao je komitet pod kontrolom sekretara PNF. Za razliku od muških organizacija koje su, zahvaljujući svojoj brojnosti i jačanju birokratske vlasti u Rimu, uspevale da se zalažu za svoje interesne grupe, ženske grupe nisu bile u stanju da predstavljaju ženske interese. Žene iz uglednih kuća imale su izvestan uticaj samo zahvaljujući svom bogatstvu, društvenom statusu i muževima na visokom položaju. Režim je, zapravo, bio sklon da oduzme ženskim grupama upravo onaj zadatak koji je u početku preneo na njih, to jest socijalni rad. Teoretičari totalitarne države smatrali su raspodelu državne pomoći prelaznim korakom na putu ka izgradnji sveobuhvatnog socijalnog sistema. Polazilo se od pretpostavke da će njim upravljati

34 Denise Detragiache, “Il fascismo femminile da San Sepolcro all'affare Matteotti, 1919-1924”, *Storia Contemporanea* 2 (april, 1983), str. 211-251; Stefania Martoloni, “Il fascismo femminile e la sua stampa: *La Rassegna femminile italiana* (1925-1930)”, *Nuova DWF* 21 (1982), str. 143-169.

35 Mussolini, “Elogio alle donne d'Italia”, u *Opera Omnia*, sv. XXVII, str. 266.

statistička nauka a ne osećanja, i da će osoblje činiti muškarci a ne žene. Na kraju su organizatorke socijalnog rada, uglavnom nekadašnje praktične feministkinje, branile svoje pravo da obavljaju tu izvanredno značajnu javnu funkciju. Samo žene su bile dovoljno osećajne da “proniknu u tajne drugih duša i razumeju njihova prava osećanja”. Štaviše, žene su imale dužnost prema društvu da budu aktivne izvan “uskih okvira porodičnog kruga”. Konačno, samo su one mogle da ukažu na “neizbežne propuste u državnoj aktivnosti”.³⁶

Na kraju se sistem diktature za organizovanje italijanskih žena našao pred jednim paradoksom. Ženska dužnost je materinstvo. Kao čuvarke ognjišta, *custodi del focolare*, žene su pre svega imale zadatak da rađaju decu, hrane porodicu i vode domaćinstvo u interesu države. Međutim, da bi obavljale te dužnosti one moraju biti svesne društvenih očekivanja. Ako nisu angažovane izvan domaćinstva, nisu kadre ni da povežu individualne interese sa interesima kolektiva. U načelu, u dučeovo vreme izlazak iz kuće nije bio put ka emancipaciji, već ka novim dužnostima prema porodici i državi; nije vodio ka nezavisnosti već ka poslušnosti novim gospodarima. Razumevanje smisla ženske političke emancipacije bilo je, po prirodi stvari, složen zadatak. Žene koje su se nalazile na čelu pokreta želele su da njihove nove dužnosti spoje “najplemenitije tradicije” sa “modernim vremenima”; one su bile “stvorenja muške smelosti i, istovremeno, prefinjene ženstvenosti”.³⁷ Političko organizovanje je neizbežno podrazumevalo opasnost od podsticanja ženskih emancipatorskih stremljenja. U najmanju ruku, ono im je odvlačilo pažnju od osnovnih dužnosti “majki pionira i vojnika”.

Dakle, fašističko vladanje ženama bilo je proizvod epohe u kojoj je populaciona politika bila poistovećena sa nacionalnom moći. Fašizam se suočio s problemom iz perspektive konzervativne socijalne koalicije i u kontekstu ekonomskih strategija koje su navalile teško breme na radnu snagu i domaćinstvo. Kroz tržište rada i hijerarhiju autoriteta u okviru porodice, režim je u najvećoj mogućoj meri pomerio to breme na žene. U isto vreme Musolinijeva diktatura je svojevrstan odgovor na laissez-faire politiku njegovih liberalnih prethodnika. Kao i u politici u užem smislu, diktatura je i u sferi seksualne politike korstila vanredno stanje u dr-

36 Giulia Boni, *Il lavoro sociale delle donne: le grandi organizzazioni in Italia e all'estero* (*Corso per visitatrici fasciste*) (Tipografia Pellegrini, Pisa, 1936), str. 4, 9. Videti i Olga Modigliani, *Lavoro sociale delle donne* (Roma, 1935), str. 22.

37 Archivio Nazionale dello Stato, Segreteria particolare del Duce, Carteggio ordinario, 509.504/3 fascicolo Angiola Moretti, “Speech of May 14, 1940, to newly graduated *visitatrici fasciste* before the Queen-Empress of Italy”.

žavi da uspostavi novi “moralni poredak” i potisne neprihvatljivu rodnu politiku liberalnog doba. Ona je priznala žensko pravo građanstva, ali mu je porekla svaki emancipatorski značaj. Iskorišćavajući strepnju mnogih žena – kao, uostalom, i muškaraca – zbog nereguliranih tržišnih sila, brze promene nataliteta i porodičnog obrasca i nedostatka socijalne zaštite za koji je bila kriva liberalna država, diktatura se predstavljala kao zaštitnik porodičnih interesa poistovećenih sa nečim mnogo važnijim, to jest sa nacionalnim identitetom.

Fašističko vladanje ženama odlikovalo se, dakle, složenom mešavinom paternalističkog protekcionizma i nemara, pozitivnih podsticaja i zlonamernih ograničenja. Nimalo slučajno, najtotalitarnija vizija porodične politike u fašističkoj Italiji – koju je formulisao nadmeni ali pronicljivi mladi katolički sociolog Fernando Lofredo – pozivala je režim da bude u većoj meri reformistički i represivniji. U svojoj često citiranoj knjizi *Politica della famiglia* (1938) Lofredo se zalagao za stvaranje modela porodice koji bi se mogao nazvati neopatrijarhalnim. Sa ocem na čelu i s majkom u središtu, takva porodica morala je pre svega biti lojalna rasi, a ne ovom ili onom režimu. Da bi se ona stvorila, italijanski fašizam morao je da ukine “mančestersku” milostinju, pomoć mladim majkama i demografske nagrade jer je sve to bilo povlađivanje individualističkoj logici. Morao je da ukine i političke inicijative koje su podrivale porodičnu solidarnost, a koje je propagirala partija, poput *dopolavoro* centara, omladinskih grupa ili kolektivnih proslava Bogojavljenja za decu. Prava reforma značila je investiranje u porodičnu zaradu, oporezivanje srazmerno nužnim troškovima porodice i osnivanje službi okrenutih ka porodici, poput onih o kojima se tada razmišljalo u Švedskoj. Međutim, te reforme ne samo što ne bi rešile “socijalni problem” koji su izazvale žene, već su ga mogle i otežati. Postojala je opasnost da žene potkopaju upravo onu politiku koja je smatrala da žena ima središnju ulogu u porodičnom životu, a porodica u opstanku rase i nacije. Žene su po prirodi sklonije individualističkim filozofijama koje najradije povezuju sa familističkim ideologijama. Stoga država, uporedo sa reformama, mora iskoristiti svu svoju moć da bi najpre uspostavila “duhovnu autarhiju nacije” kojom će preprečiti put individualističkim ideologijama iz inostranstva, a zatim ujedinila javno mnjenje i proterala žene sa radnih mesta i iz javne arene. Da bi bile delotvorne, reforme su morale ići ruku pod ruku sa represijom: “Žene se”, zaključuje Lofredo, “moraju vratiti u potpunu podređenost muškarcu – ocu ili mužu; a podređenost podrazumeva duhovnu, kulturnu i ekonomsku inferiornost.”³⁸

220

³⁸ Ferdinando Loffredo, *Politica della famiglia* (Bompiani, Milano, 1938), str. 230-231, 376, 412, 464.

Protivrečnosti fašističkog patrijarhata morale su otvoriti vrata neslozi. Uoči naredbe od 5. septembra 1938. godine, činovnice su predale peticiju Musoliniju da ne dozvoli da fašizam okrene leđa “italijanskim ženama” koje su “sa žarom” odgovorile na njegov zahtev da se žrtvuju u etiopijskom ratu.³⁹ Pravnice su proslavljale desetogodišnjicu fašističke revolucije, ali njihovi govori o fašističkom porodičnom zakonodavstvu otkrili su da su običaji napredovali daleko više nego što su to zakoni dopuštali.⁴⁰ Potresene zaokretom italijanskog društva ka mizoginiji posle 1925. godine, spisateljice su naseljavale svoje romane popustljivim junakinjama; one su se sa mazohističkim žarom svetile celom svetu, iako su naizgled fatalistički prihvatale svoju sudbinu.⁴¹ Radnice su pribegavale “obustavi rađanja”, otvoreno kršeći zapovest režima da se množe. Krajem tridesetih godina bilo je sve više studentkinja koje su, poput mladića iz generacije “Fašističke obale”, videle sredovečni režim kao prepreku ostvarenju legitimnih radnih ambicija i počele da se okreću marksističkoj i socijalnoj katoličkoj ideologiji.

Te veoma različite zaposlene žene nije toliko povezivao zajednički ženski senzibilitet koliko činjenica da su sve reagovala na zajednički sistem vladavine. Više od dve decenije diktatura je artikulisala nove pojmove ženskog građanskog statusa, a ipak je izneverila njihova očekivanja. Fašizam je od početka odlučio da postupi prema ženama kao prema jedinstvenom sektoru, uprežući njihovu zajedničku biološku sudbinu “majki rase” u jačanje nacionalne države. Međutim, produbljujući razlike u imovini i privilegijama, fašistička država je podelila žene po kastama i funkcijama. Zakoni, socijalne službe i propaganda isticali su vrhunski značaj materinstva. Ali su siromaštvo, škrt sistem socijalne pomoći i, na kraju, stupanje u rat pretvorili materinstvo u izvanredno mukotrpan poduhvat. Fašizam je opisivao porodicu kao stub države, ali su porodične strategije preživljavanja naglašavale antidržavne tendencije u italijanskom društvu. Masovna politika nalažala je da žene učestvuju u političkom životu. Ali potrebe porodice, društveni običaji i kolebanje fašističkih vođa u pogledu uvođenja žena u javnu sferu najčešće su onemogućavali ženama da se integrišu u ritualizovani entuzijazam fašističke masovne politike.

Uprkos svemu tome, fašistički sistem duboko je uslovio način na koji su žene – pa i muškarci – zamišljali svoju sudbinu, izražavali svoje žalosti i sagledavali posledice svojih protesta. Italijanske žene bile su izuzetno aktivne u pokretu otpora.

39 Archivio Centrale dello Stato, Presidenza Consiglio dei Ministri, 1937-1939, fascicolo 1/3-1, f.954.4 peticija: Roma, 6. oktobar 1938– Duce.

40 *La donna e famiglia nella legislazione fascista* (La Toga, Napoli, 1933).

41 Maria Maggi, “Rassegna letteraria: scrittrici d’Italia”, *Almanacco della donna italiana*, 1930, str. 182.

On je krenuo iz Napulja prema severu krajem leta 1943. godine, nakon što je Veliki savet, uz podršku kralja Viktora Emanuela II, prognao Musolinija u dvorskom udaru 25. jula. Zatim se proširio na centralne oblasti severa nakon što je kukavička privremena vlada maršala Badolja, posle potpisivanja mira sa saveznicima, pobjegla 9. septembra u inostranstvo prepustivši zemlju nemačkoj okupaciji. Početkom 1945. godine, pokret otpora imao je oko 250.000 aktivista. Sedamdeset hiljada žena bilo je u Ženskim odbrambenim grupama, a 35.000 u trupama na ratištu. Pored toga, desetine hiljada drugih žena krile su i negovale borce otpora, pomagale italijanskim i stranim raspršenim vojnicima, pomagale Jevrejima da umaknu nacističko-fašističkoj policiji i štitile italijanske muškarce od regrutovanja za prisilni rad u Nemačkoj. Četiri hiljade i šest stotina žena bilo je uhapšeno, mučeno i pogubljeno; 2.750 bilo je deportovano u nemačke koncentracione logore, 623 su poginule u ratu.⁴² To su većinom bile žene iz radničke klase i seljanke bliske komunističkom pokretu otpora; njihove tesno povezane zajednice i dugotrajna porodična politička opredeljenost jačale su opozicione mreže. Ali, među njima je bilo i katolikinja iz srednje klase i barem dvadesetak uglednih aristokratkinja, poput Marije Žoze, snah kralja Viktora Emanuela III, poreklom Belgijanke, koja je bila naklonjena socijalistima.

Sam rat, za kojim je 1943. godine usledila surova nemačka okupacija, svakako je bio glavni razlog za pridruživanje pokretu otpora. On je pokazao nesposobnost žena da izađu na kraj sa kvadraturom kruga: naime, da vrše svoju patriotsku dužnost koja se sastojala u stoičkom slanju sinova i muževa u očigledno smušen fašistički ratni poduhvat i da istovremeno stavljaju hleb na sto. Posle 1943. godine, ženska svest, da upotrebimo izraz Teme Kaplan, to jest osećanje kolektivne dužnosti ukorenjeno u ženskom prihvatanju društvene podele rada na polnoj osnovi, pridružila se "komunalnoj svesti" koja je povezivala žene i muškarce u borbi za oslobođenje Italije od naci-fašista.⁴³ Bilo bi teže utvrditi specifično feminističke pobude ženskog učešća. Kao politički i društveni pokret za slobodu i socijalnu pravdu,

222

42 Annamaria Bruzzone i Rachele Farina, *La resistenza taciuta* (La Pietra, Firenze, 1976); Mirella Alloisio i Giuliana Beltrami, *Volontarie della liberta* (Mazzotta, Milano, 1981); Bianca Giudetti Serra, *Campagne: testimonianze di partecipazione politica femminile*, 2 sv. (Einaudi, Torino, 1977).

43 "Female Consciousness and Collective Action: The Case of Barcelona, 1910-1918", *Signs* 7 (proleće 1982), str. 545-566; Nancy F. Cott, "What's in a Name? The Limits of 'Social Feminism', or Expending the Vocabulary", *Journal of American History* 76, 3 (decembar, 1989), str. 827.

predvođen političkim partijama koje su nastojale da osvoje uticajne položaje kako bi po završetku rata obnovile Italiju, pokret otpora nije podsticao kritiku muške prevlasti. On nije pokušao ni da se suoči sa složenim pitanjima ličnog identiteta i rodne rekonstrukcije, što je bilo neophodno za obračunavanje sa dvadesetogodišnjim podmuklim uslovljavanjem nacionalnog razvoja pod fašističkom vladavinom. Kad je došlo vreme da se slave pobjede pokreta otpora, doprinos žena bio je u velikoj mjeri "zataškan". Nova republika, iako je formalno priznavala jednakost na tržištu rada i dala ženama pravo glasa, zadržala je krivične i porodične zakone, kao i bezbroj društvenih običaja i kulturnih navika iz fašističkog doba.

Izvornik: Victoria de Grazia, "How Mussolini Ruled Italian Women", u: Françoise Thébaud (prir.), *A History of Women. Toward a Cultural Identity in the Twentieth Century* (Cambridge, Mass.: The Belknap Press of Harvard University Press, 1998), str. 120-148.